

«АЛТЫН ҚАЗЫҚ»ТЫҢ ТЫҢ СЫРЛАРЫ

А.Ж.Утамбетова – филология илимлериниң кандидаты, доцент
 Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
 Қарақалпақ гуманитар Илимлер илим изертлеу институты

Таянч сўзлар: асар, роман-эссе, тарихий-драма, бадий, публицистика, мустакиллик, эркинлик, инсон, халқ, қахрамон, образ, пролог, пейзаж.

Ключевые слова: произведение, роман-эссе, историческая драма, художественный, публицистика, независимость, свобода, человек, народ, герой, образ, пролог, пейзаж.

Key words: the work, the novel-essay, the historical drama, the artistic, the journalism, the independence, the freedom, the person, the people, the hero, the image, the prologue, the landscape.

«XVIII әсирдеги Нуртай батыр басшылығындағы халық азатлық гүреси XIX әсирдеги Ерназар Алакөз баслаған халық көтерілислериндей халық тарийхында әхмийетли орын тутқан».
 (К.Алламбергенов «Алтын қазық», -Нөкис: 2023,146-б.)

Мине, бул келтирилген қатарлар мархум устазым К.Алламбергеновтың аталған жүдә әхмийетли «Алтын қазық» деп өзи қойып кеткен тарийхый-драмалық илимий-көркем публицистикалық роман-эсседен алынған болып, ол усы дәретпениң хақықый орайында турады.

Әлбетте, хәр қандай халық өз азатлығына, ғәрезсизлигине умтылатуғыны сөзсиз. Халық мұдамы еркинликте кәлейди, бул хәр бир инсанның да әдиўли әрманы. Бирақ усы көпшилиқ жәәмәтти бир орайға, яғный жазыўшы-илимпаз К.Алламбергенов белгилегениндей «Алтын қазық» әтирапына жәмлеп, топлап хәрекет етиў хәммениң қолынан келе бермейди. Бул ушын үлкен хәм сезимтал жүрек, бийик ақыл-парасат пенен айрықша батырлық, қахарманлық рух, шөлкемлестириўшилиқ уқып-талант зәрүр.Усы типте биз хәзирге шекем әжайып тулғалар қатары Амангелди, Айдос бий, Ерназар Алакөзлерди айрықша бәлентке қойып, бийик әрман шоққылары деп есаплап келген едик. Жазыўшы Т.Қайыпбергенов жоқары идеал сыпатында жарқын образын жаратқан Маман бий тек ғана усы әрман жолында Россиядан мәдет күтип өз өмирин қурбан етти. Буннан басқа бир нешше бий хәм халық басшылары биресе русларға, биресе қазақ, гейде Бухара, Хийўа ханлықларына жалтақлап өмир сүрип хәрекет етти. Олар да усы жолда өз өмирлерин биймезгил сарплады деп айтыўға туўра келеди.

Мине, усындай етип көп жаўгершилиқлер себепли хәм өзлери бағынып, ғәрезли болып отырған хәр қыйлы ханлықларға бас көтериўди шөлкемлестирген бабалардың, қахарманлардың ең уллылардың бири Нуртай батыр болып есапланады. Ал, мархум устазым, еле топырағы кеўип үлгермеген К.Алламбергеновтың «Алтын қазық» дәретпесин оқып көпшилиқ китап оқыўшылар хайран қалып, романнан таўсылмас идеялық-эстетикалық заўық алып, жүйрик кәлем ийесине рахметлер жаўдыратуғыны сөзсиз деп ойлаймыз. Өйткени романда ең алды менен илимпаз-жазыўшының жеке таланты нәтийжесиндеги алып көрсетилген көп илимий хәм аўыз-еки дәреклер, оларды көркем поэтикалық бояўларға дөндирип жазыўдағы әжайып шеберлик кимди болса да толқынландырып, өзине тартады.

Роман эссени ең биринши мәртебе нағыз көркем шығарма деп есаплайтуғын болсақ, онда автордың дәретиўшилиқ фантазиясының күшинен дәретилген хақықый өмир, тарийхый турмыс картиналарының сәўлелениўине ондағы сүүретленген тәбият көринислери – пейзажлардан басып, жеке инсанлар, әдебий қахарманлардың, тарийхый образ прототиплериниң де сыртқы келбет көринислери портретлерине шекем, олардың ис-хәрекет, қыймыл-қозғалыслары, айтқан хәм сөйлескен өз ара сөзлери-диалоглар, ишки монологлар хәм олардың автор сөзлери, жазыўшы монологлары менен тығыз биригип синтезленип кеткен формалары барлығы көркем сүүретлеў усыллары, тил шеберликлери – оның лексико-семантикалық бирликлери, жеке сөзлер эмоциясы, сөз тиркеслериниң өткирлиги менен

айырым орынларда олардың экспрессивлиги менен эстетик ләззети китап оқыўшыларға күшли тәсир етеди. Ал, бул жанрлық-стильлик жақтан қоспалы дәретпедегі ислетилген илимий дәреклердің байлығына жүдә қайыл қаласаң хәм олар анығында К.Алламбергеновтың нағыз илимпаз-профессор екенлигинен оның «Едиге» сыяқлы дәстан хақында мийнет авторы екенлигинен дәрек берип турады. Усы барыста роман-эссе, тарийхый драмалық дәретпе авторы үлкен тарийхшы хәм әдебиятшы илимпазлар Б.В.Андрианов, С.Камалов, М.Нурмухаммедов, С.П.Толстов, В.В.Велдихов, Ә.Пахратдинов, М.Тлеўмуратов, А.Төреев, О.Юсупов, Ғ.Хожаниязов хәм тағы басқа көплеген авторлардың пикирлерин орынлы келтирип, оларды өз ойлары менен, тарийхтың объектив ағымы хәм әдебий қахарман Нуртай батырдың қахарманлығын көрсетиў ушын тарийхыйлық пенен көркем образдың синтезин дәреткен.

Бул пикиримиздің дәлийли сыпатында устаз илимпаз-жазыўшының дәретпесинен айырым текстлик мысаллар келтирсек:

«Ерлик ис еткен ер Нуртай» (Жийен жыраў)

«Бул жердеги (Мәкандағы, Ұатандағы) әскерлердің көпшилиқ бөлеги қарақалпақлардан қуралды... Қостамғалы Нуртай бий олардың сәркардасы еди». (Шермухаммед, Мунис, Мухаммедризо Оғажий) ямаса төртинши баптағы эпиграф:

Жангелди бабаң жаўлатпай
 Оның уғлы Нуртай, Контай,
 Ким болды Арзы аталықтай,
 Рахметуллах болған екен.
 Хайдардың еки уғлы бар,
 Малға салған тамғасы бар,
 Тамғасы қос болған екен.

(Бердақ. «Шежире»)

Демек, булардың барлығы да толығы менен шығарманың тарийхыйлық реаллығын, объективлик хәм оның өткен дәуірлерде көркемлик формада жазып қалдырғанын дәлийлеп турады. Әлбетте, булар илимпаз-жазыўшыға йош қанатларын бәлентке сермеўге илхәмландырғаны сөзсиз.

Енди К.Алламбергеновтың бул әжайып мийнетиниң «Ирге қазық тойы» деп аталған прологиндеги мынандай пейзажға итибар берейик. Ол дәретпедіе «... драмалық көринистеги пролог » ден берилген.

Роман-эсседіе жазылған тарийхый орынлар пейзажы, бәлким, хәзирде сақланған шығар, мүмкин ол бираз өзгерислерге ушыраса қойғанда да олар халық ядында сақланып қалған, халық дана сөз зергерлеринен есапланған жыраў-шайырлар арқалы бизге шекем жетип келген. К.Алламбергенов жыраўшылық өнериниң хасыл дәретпелеринен есапланған «Едиге» туўралы эпосты терең изертлеген илимпаз болғанлықтан романды Нуртай батырдың излери, таңбаларын қалған топырақты жанландырып пейзажлар жаратқан.

К.Алламбергеновтың қоспалы жанрлық-стильлик дәретпесинде прологте халықтың миллий тарийхый

этнографиясын анық сәулелендірген сүзретлеу детальдары, биринши-екинши хэм көп дауыслы ариялар, халық қосықтары менен диалоглар сыпатындағы поэзиялық қатарлар, аяқ-ойын, халық ойындары, жырау, атқосшы, Нуртай батыр, халық руу бийлериниң поэзия формасына енгизилген сөзлери жүдә орынлы келтирилип пайдаланылып сүзретлегени шығарманы рәң-бәрең драмалық сахналық көринислерге бөлейди. Мысалы солардан;

Нуртай батыр:

- Қандай жақсы бәхәр деген,
Елге ырыс-нәхәр деген.

Атқосшы:

- Шүкирмиз көп кудаға,
Қыстан шықтық аман, аға! [1:12-13]

Нуртай батыр:

- Талай қыслар өтпеди ме?!
Жанды жүйсиз сөтпеди ме,
Дүнья деген асау дәрәя,
Дегиш алып кетпеди ме?!
Ул Румға, қыз Қырымға,
Дәрбедар боп кетпеди ме?!
Қызыл кумды кешип өтип,
Куйын болып еспедик пе?!
Даштан саңлақ таба алмай,
Тикенли жол өтпедик не?!
Едил-Жайық жайлау болмай,
Етикли суу кешпедик не?! [1:13]

(«Дашт»- хәзирги Қазақ далалары, бұрынғы
Дашти-Қыпшақ мәмлекети далалары - К.А.)

Келтирилген текстлер сыяклы қатарлар арқалы К.Алламбергенов пүткил қарақалпақ халқының ауыр ақыбетли көшпели тарихын Нуртай батыр тилинен, оның көз алдына елеслетиу арқалы келтирип, оларды атқосшы кәткуда бий, жырау, пүткил халайық сөзлериниң ария-диалоглары арқалы сәулелендириуи жазыушы-илимпаздың шеберлигин аңлатады.

Автордың көрсетиуи бойынша; «тарийхый драмалық, илимий көркем публицистикалық роман-эссе» деги келтирилген орынлардан тысқары оның бир неше бап хэм бөлимлери хақықый көркем әдебиат дәрәтпениң талапларына мууапық формаларға сәйкес түрлерде өзине тартымлы тема атлары менен қойылғаны дыққатқа ылайық. Мысалы «Ирге қазық тойы», «Алтын қазық ямаса таңдағы түс», «Ақлай куда түсиу», «Биринши сауаш», «Ауыз-еки хэм жазба дереклерде Нуртай хақында» хэм тағы да басқаларда өзине тартымлы, саналы дәрәтешилик қыял арқалы табылған сюжет детальдарының публицистизм менен, илимий-лик пенен тығыз биригиуи романды жоқары идеялық-эстетикалық дәрежеге келтирип тур. Әсиресе, айтылған

Әдебиатлар

1. Аллаамбергенов К. Алтын қазық. –Нөкис: «Авангард-баспа», 2023.
2. Аллаамбергенов К. Тарийхты үйрениуде Бердақ «Шежире»синиң тутқан орны. –Нөкис: / «Еркин Қарақалпақстан», №134(18972), 9-ноябрь 2010.
3. Аллаамбергенов К., Утамбетова А. Қарақалпақлардың Жаңадәрәя тарийхының гейпара мәселелери хэм Бердақ «Шежире»сини. –Нөкис: // «Әмиудәрәя», №4, 2010.
4. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии в XVI-XVII вв. –Ташкент: «Фан», 1985.

РЕЗЮМЕ. Мақола К.Аллаамбергеновниң «Алтын қазық» роман-эссесига бағишланған бұлиб, бунда олимниң қарақалпақларниң «қостамғалы рууы» бұлған Нуртай ботир Жангелди ұғли хақидағи маълумотлари кенг муҳокама қилинған.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена роману-эссе К.Аллаамбергенова «Алтын қазық», в котором широко обсуждаются сведения о сыне Нуртая батыра Джангельди.

SUMMARY. The article is devoted to the novel-essay by K.Allambergenov «Алтын қазық», in which the scientist's information about the son of Nurtai batyr Dzhangeldi is widely discussed.

«Алтын қазық ямаса таңдағы түс», «Ақ боз ат», «Ақ боз ат ушын сауаш» бөлимлериндеги қахарманлық ис-хәрекетлер менен әдебий образларды олардың қыймыл-қозғалысларын, көрген түслерин сүзретлеу усыллары арқалы көркем психологизм принципин өткирлестирип қолланыу устаз, жазыушы-илимпаз ағамның сөзсиз үлкен табысы, мақтанышы деп есаплауға болады. Ондағы қолланылған фольклорлық текст қатарлары жүдә орынлы хэм олар романды өзгеше шеберлик хэм ой-пикир тереңлигине безеп тур. Солардан жүдә өзине тартымлы сюжет эпизодларынан есапланған Әнетай деген бийдиң қазақларға елши болып баратуғын сапары алдындағы хәдийсе, диалоглардың тиришеңлиги, реалығы менен сатира-юморлық характерине қараңыз:

«- Хай-й, шырағым-ай, баяғы Әденетай демесең...
Бараман. Маған бир тәуир ат тауып бер. Қара есек канша жерге апарды?!»

- Көк жулын қорада. Ертлеп қойдым...

- Хей, хей, батыр! – Сөз аңғарын бағып отырған Әмиркул оның алдын кес-кеследи. – Қазақта мен билмейтуғын бий жоқ. Бий ағамды жалғыз жибермейик. Маған да ат тауып бер!

- Қатынымды мине-ғой! – Мамыт ашыуға минди.

- Енди-ше, не қыламыз?! Бийдиң артынан жаяу жүремен...

- Сениң көкейиңди кесип турған жас бағланның гөши- ғой!

- Қазақлар өзинди сойып қоймасын!

- Үлкен ұай-ұай сонда болар...

Жигитлер Әмиркулды жаяу бираз жерге узатып салды. Ауыл бираз алыслаган соң Әнетай аттың басын тартты. Артындағы (шапаны жалпылдап пияда киятырған) Әмиркулды күтип тур.

- Әй, курғыр, мингес енди!

- Өзим де асығып киятырман-ғой! – Ол көк жулының сауырына ырғыды.

- Ұа-ха-ханың көкеси енди болған шығар [1:97-98].

Бул орынлар қазақ жазыушысы З.Шукировтың «Сыр бойы» романынан алынып, Қ.Аллаамбергенов өз дәрәтпесинде пайдаланыуы автордың бир өзгеше усылы, тарийхый шараат хэм образларды тереңлестиреу жолы де қабыл етсек болар еди.

Улыұмаластырып айтқанда К.Аллаамбергеновтың бул қоспалы жанрлық стильлик қәсийетлери мол жаңашыл дәрәтпеси илимпаз-жазыушының бүгинги қарақалпақ прозасы менен тутас көркем сөз өнеримизге қосылған үлкен бахалы сауға деп есаплауға болады. Қайталанбас дәрәтпе көркем миллий тарийхый роман-шылығымызды жаңа бир үлкен тарийхый шахс образы менен байытты.